

Համէլէնի մի մասը, որոնք մինչեւ այսօր հայերէն են խօսում:

1915ին կոտորեցին եւ հեռացրին զաւառից Էգիւնք, Գեղաձոր, Դշաձոր, Դիցանց, Խաչաղբիւր, Մաղկոց, Կողունց, Ձկնաշուր, Մաշկեց, Մանց, Մացրիկ, Յիշեն, Հողունց, Հնուտ, Նուխուշեն, Նորփափ, Նուշնուտ, Շարխատանց, Զիպոտ, Զուրբնիկեց, Վարիզնոց գեղերը, Սպեր գաւառաւ, Քրեօզ եւ Օձնուտ:

Հանդիմանում:

ԱՏՐՊԵՏ

(Շարխատանցի):

ՄԱՅԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

LEHMANN-HAUPT C. F., Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. II. Band, I. Hälfte. Das türkische Ost-Armenien. In Nord-Assyrien. Mit 132 Abbildungen und 2 Tafeln. Berlin, B. Behrs Verlag Friedrich Feddersen, 1926, 8°, S. XII+450+21.

Բ.

ԻՆ. գլխ. 225—245. Դ. գրքով Հեղինակը կու տայ Հիւսիսային Ասորեստանի նկարագրութիւնն ու իրենց կատարած պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւնները: Այս արշաւանքին ղլխաւոր նպատակն էր ուսումնասիրել ուրարտեան եւ ասորեստանեան յարաբերութիւնները: Բաղէշէն կը մեկնին դէպի Ձէզիրէ եւ ապա Նինուէ, ուսկից (ԻԶ. գլ.) ճամբայ կ'ընեն եւ անձրեւի պատճառաւ կ'իջեալն Նարբա, ուր կը գտնեն Տուկուլար-Նինիւր Ա.ի, Բաբելոնի տիրոջներէն առաջին ասորեստանեան թագաւորին արձանագրութիւնը: Ասկից կը յառաջանան դէպի Կալախ-Նիմրուդ, Քսենոփոնի «Լարիսա»ն: Հեղինակին համաձայն Քսենոփոնի յիշած Լարիսա եւ Մեսպիլա աւերակ քաղաքները կը համապատասխանեն Կալախի եւ Նինուէի, որոնք իրենց դիրքէն առեալ արամացիներէն *larēšā* = վերին եւ *mēšpila* = ստորին կը կոչուէին: Գիշեր մը կ'անցնեն մերձաւոր արարներու քով եւ երկրորդ օրը Հեղինակին իր խուզարկութիւնն յառաջ կը տանի Կալախ-Նիմրուդի աւերակներուն մէջ, ուր կը գտնէ պատմական Շա-

միրամի գործունէութեան ասպնով եւ ստոյգ նշաններէն մին՝ Նեբոյ կամ Նաբու աստուծոյն արձանը սեպագրութեամբ մը, որուն իմաստն է. «Նեբոյ հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, Նապգիլի որդւոյն, որ Կալախի եզրից տաճարին մէջ կը բնակի, այս արձանս շինած եւ կանգնած է, եւ կը նուիրէ Աղազնիրարի Ասորեստանի թագաւորին կեանքին եւ Շամմուրամատի, Պալատի Տիկնոջ, իւր Տիրուհւոյն կեանքին համար Բել-տարսի-Իլումա Կալախի եւն. երկիրներու կուսակալը . . .»: (Տես նաեւ Մատիկեան՝ Արայ գեղեցիկ. ՀԱ. 1922, 558:)

Այս Սեպագիր արձանագրութիւնս առիթ կ'ըլլայ բազմահմուտ Հեղինակին վերստին անդրադառնալ Շամիրամի խնդրոյն լուծման մասին՝ (հմմտ. Klio I [1901], 256, Անդ XV [1917], 243), թէ Շամիրամ պատմական անձ մըն է եւ արձանագրութեանց «Շամմուրամա»ին հետ նոյն, որ խնամակալ եղած է իւր որդւոյն եւ 5 տարի ասորական տէրութիւնը վարած (810—805) եւ ճակատներ մղած հիւսիսային աղգերուն դէմ Մարաց եւ Ուրարտացիներու: Ինքն է, որ միանգամայն Նեբոյի արձանը Բաբելոնէն փոխադրած է Կալախ եւ այսու միացուցած իմաստութեամբ Նինուէ եւ Բաբելոն: Նեբոյի բաբելական աստուծոյ մը փոխադրութիւնը Շամմուրատի կողմանէ հաւանական կ'ընէ Շամմուրամատ ծագմամբ բաբելացի համարիլ:

Հեղինակին համաձայն Շամիրամի զրոյցը իւր ծնունդն առած է Մարաց եւ Պարսից քով եւ ապա անցած ասոնցմէ Ասորեստան եւ Բաբելոն: Զարմանալի կը թուի Հեղինակին Հայոց մէջ Շամիրամի զրոյցին դեռ կենդանի մնալը, եւ վան քաղաքին անոր վերանորոգումը: Այս բանս մեկնել ջանալով, կ'ըսէ, թէ եւ մէկ կողմանէ մատենագրական աղբեցութեանց վերագրելու ենք, սակայն այսու խնդիրը գոհացուցիչ կերպով չի լուծուիր, այս պատճառաւ միւս կողմանէ պէտք ենք ենթադրել, թէ արդէն իսկ Պարսից առաջին գերիշխանութեան ժամանակ այս զրոյցը ասոնցմէ Հայոց անցած եւ արմատ ձգած է:

Այս ենթադրութիւնն որչափ ալ հաւանական կը թուի, սակայն զժուարաւ կարելի է հաշտեցնել այն իրողութեան հետ, որ Շամիրամի զրոյցը եւ անոր աղբեցութիւնը, կը դիտուի Մատիկեան, «Ինչպէս մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղակալն եղած է աւելի եւ իբրեւ

հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է»։ (ՀԱ. 1923, 116) Մինչդեռ եթէ Պարսիկներէն անցած ըլլար Հայոց, պէտք էր, որ պարսկական ազդեցութեան համապատասխան ընդհանուր եւ ոչ թէ տեղական բնոյթ ունենար։ Միւս կողմանէ եթէ զրոյցիս հնութիւնը նկատենք, կը տեսնենք որ առաջին անգամ խորենացին է, որ Շամիրամի կ'ընծայէ ջրանցքներն ու վան քաղաքի շինութիւնը, այս պատճառաւ իրաւամբ կը կասկածի Մատիկեան, թէ «խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլալ վանի ջրմուղներուն շինութիւնը։ խորենացուց ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագել՝ եթէ նկատողութեան առնուեք այն ազդեցութիւնը, զոր խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ»։ (Արայ գեղեցիկ. ՀԱ. 1922, 233 եւն)։

Սակայն մեծապէս հաւանական է Հեղինակին այն ենթադրութիւնը, թէ դժուարաւ Շամիրամի զրոյցին մեծ հմայքին վերագրելի է այն բանը, որ թշնամի դերէն մեծագործի մը եւ բարերարի մը փոխուած ըլլալ, այլ պէտք է ընդունիլ թէ կանացի ազդեցութիւն մը դեր ունեցած է նաեւ զրոյցիս կազմութեան մէջ եւ այն ուրարտական։ Որովհետեւ Ուրարտացիներու քով կ'ինքը մեծապէս ի պատուի էին եւ Մենուաս իւր Տարիբիաս կնոյ (կամ դստեր) համար ճիշդ ջրանցքին քովերը սիրուն պարտէզներ շինած է որոնց հետքը դեռ մինչեւ այսօր կը տեսնուի։ (265)։

Կալախ-Նիմրուզ խուզարկելէն յետոյ իրենց ուղին յառաջ կը տանին հռչակաւոր Նգուբ ներքնուղին ուսումնասիրելու համար ուսկից կ'անցնին Արբելա եւ կ'ուղղուին դէպի Ռովանդուզ։ Հերիր-Բատաս գիւղէն մի քիչ հեռու կը գտնեն բլրան մը վրայ $1\frac{1}{2}$ մետր մարդաչափ քանդակ մը, որ ըստ երեւութին խաղտիական գործ մ'ըլլալ կը թուի։ սակայն տիպը, զգեստը եւն նման հատական քանդակներուն։ Այս իրենց գիտերու նշանաւորներէն մին է։ Մեզի համար ալ թանկագին հնութիւն մըն է, մանաւանդ այնու, որ քանդակին ներկայացուցած գլխանոցը դէպի թիկունք երկարող 4 ծոպերով զարմանալի նմանութիւն մը կը ցուցնէ Ծոփաց արքաներու թագին եւ ապարօշին հետ, զոր Բաբելոն հայկական քագ կ'անուանէ (E. Babe-

lon, Les Rois de Syrie, d'Arménie, էջ 210 տխտ. 29, թիւ 1—7)։ Այս նմանութիւնը չեմ կարծեր որ պատահական ըլլալ, կարելի է գուցէ իրարու հետ աղերսի մէջ դնել, սակայն անգրագոյն քննութեան կարօտ է այս բանս եւ Հեղինակին ուշադրութեան կը յանձնենք։

Հերիր-Բատասէն յառաջանալով կը կտրեն Ռովանդուզի կիրճն ու կը դիմեն Սիդեկան։ Մինչեւ վերջերս ընդհանրապէս կ'ընդունուէր, թէ Նինուէէն եւ Արբելայէն կարելի էր մեծ բանակով Ռովանդուզ հասնել, եւ նոյնպէս Ուշնուէն դէպի Ռովանդուզ տանող Կելիշինի անցքը կը նկատուէր Ուրմիան Ասորեստանի կապող գիծը։ Սակայն այս ուղեւորութեամբ այն եզրակացութեան կը յանգին, թէ անկարելի է Ռովանդուզ հանող կիրճէն մեծ բանակով անցնիլը։ Կելիշին-անցքը հաղորդակցութեան գիծ մըն է Հայաստանի հետ վան-Բաշկալա-Դէր (Ս. Բարթոլոմէոս) Դիզէ-Նէր-Ռովանդուզ ճամբով եւ նաեւ Ուրմիա լճին հետ, սակայն Ռովանդուզի վրայէն դէպի Ասորեստան եւ նաեւ հակառակէն՝ այդ կիրճը հաղորդակցութեան ուղի չէ։ Այս պատճառաւ զարմանալի չէ, որ Մուծածիր Ասորեստանի աւելի մօտ ըլլալով հանդերձ ուրարտական գերիշխանութեան ենթակայ էր (284)։

Ի՛նչ. գլ. Տուպուէի Կոթողը. էջ 288—345։ Իրենց արշաւանքէն յառաջ փորձեր եղած էին այս արձանագրութիւնը ուսումնասիրելու, սակայն անորոշ եւ թերի էին, ուստի բուն գիտական խուզարկութիւնը վերապահուած էր այս արշաւանքին։ Գրեթէ 12 օրեայ տաժանալից աշխատութեամբ այս բանս կը կատարեն մանրամասն քննելով եւ ճշգրիտ օրինակներ հանելով։ Տուպուէի այս արձանագրութիւնն իրենց հաւաքածոյին ամենակարեւոր յիշատակարաններէն մին կը կազմէ։ Կոթողս ըստ Հեղինակին, թէեւ իւր նախնական վայրը կը գտնուի սակայն ամբողջ չէ, վերի մասը բունի եւ դիւմամբ եղբոր չէ, եւ այն հաւանաբար հին ժամածուած է, եւ այն հաւանաբար հին ժամանակ։ Թէ ո՞վ է այս արարքին հեղինակը՝ այս երկկնգութեան ասուրերէն եւ ուրարտերէն արձանագրութեան ընթերցմամբ կարելի է որոշ ըսել, թէ Սարգոն Բ. ի գործն է այս։ Սարգոնի օրերիմ թշնամին՝ Ռուսաս Ա. արշաւելով Մուծածիր՝ տեղւոյն արքային Ուրգանան իրեն հետ կը կապէ բաւականական դաշնագրութեամբ մը եւ այս առթիւ հաստատած են անշուշտ Կոթողս։ Ուրգանայի անկումն առիթ կու տայ Սար-

գոնի՝ Ուրարտուի դէմ քաղելու 714ին. Կոթողս ըստ այսմ կանգնուած կ'ըլլայ 715ին: Սարգոն Ուրարտուի վրայ արշաւելէն յետոյ իւր դարձն ըրած է Մուծածիրի վրայէն եւ այս առթիւ Կոթողս տեսած ծայրատած է. եւ այս ակնյայտնի կը տեսնուի մանաւանդ այն տեղերէն, յորում հաւանաբար, աննպատ ակնարկութիւններ կային ստորեւստանեան արխոյեան արքային դէմ. օր. 4. Առուրի յատուկ «Տէր աշխարհի» *šar kiš-šati* տիտղոսը, որ Խաղտիսի տրուած է, ջընջուած է, նոյնպէս թագաւորի մը անունը:

Մեծապէս հաւանական եւ համոզիչ են Հեղինակին Մուծածիր քաղաքին տեղւոյն մասին ըսածները, թէ քաղաքս Ռուսաստանի Կոթողին քովերը գտնուելու է, որուն վրայ ակնարկութիւններ կ'ըլլան թէ՛ այս եւ թէ՛ Կելիշինի արձանագրութեան մէջ: Տոպղաւէի Կոթողին արեւելեան կողմը հանդիպակաց բլրան մը վրայ կը տեսնուին հին ամրոցի մը աւերակները: Այդ բլուրը քրդերէն Schkerma կը կոչուի: Հաւանաբար այս տեղ է հին Մուծածիր քաղաքը, որ դերքէն դատելով անառիկ չէր կրնար եղած ըլլալ, սակայն բնակչութիւնն ի հարկին կարող էր քաղաքը շրջապատող մերձակայ անմատոյց լեռնա-շղթաներն ապաւինիլ: Թէ իրապէս այս տեղ կը գտնուէր Մուծածիր, յայտնի կը ցուցնեն դեռ մինչեւ այսօր իրենց գոյութիւնը պահած այն երկու հին ուղիները, որոնք զՄուծածիր վանի հետ կը կապէին եւ այսօր իսկ կարելի է որոշ չափով մը այդ ճամբաները գործածել ուղղական նպատակներու համար: Նմանապէս այս բանս կը հաստատուի Մուծածիր անուան մեկնութեանէն. *muša-širi* (ասուրերէն) կը նշանակէ օձերու ելք: Թէ իսկապէս օձի նմանութեանէն անունն առած է, կը հաստատէ Ուրգանայի հապի թանգարանին մէկ կնիքը, որուն վրայ փորագրուած է հետագայ հետաքրքրական խօսքը. Կնիք Ուրգանայի, Մուծածիր քաղաքին արքային, այն քաղաքին, որուն բերանն օձի մը բերանին նման քանցուած է չար լեռներու վրայ: Իրապէս եթէ այդ փոքրիկ լեռնադաշտէն մարդ, ինչպէս կ'ըսէ Հեղինակը, դէպի Սիդեկան ակնարկ մը նետէ, կը տեսնէ թէ ապագաժեայ հսկայ լեզու մը մինչեւ Սիդեկան կ'երկարի: Թէ՛ այս վերջին տեղէս եւ թէ՛ Մուծածիրէն նայողի մը անարի վիշապի մը երեւոյթը կուտայ:

Մուծածիր վանի հետ կապուած էր

Սիդեկան-Տոպղաւէ-Կելիշին-Դիդէ-Բաշկա-լա-Վան դժով. ասկէ միանգամայն կարելի է ըսել թէ Մուծածիր Ուրարտացոց հարաւային ծայրագնաւոր կը կազմէր աշխարհագրորէն: Ասորեստանէն գրեթէ անհնար էր ուղղական արշաւանք մ'ընել Ռովան-դուղի վրայէն, այլ հնարաւորութիւն կար հետեւեալ դժով, ինչպէս Thureau-Dangin կը մատնանչէ Ninive-Maltaija-Dehok-Daudije-Amadije-Giawar-Wan-Muşaşir: Սարգոն այս վերջին երկրիս վրայ յարձակած ժամանակ կամ այս ճամբով դացած է եւ կամ Ուրմիա ծովուն կողմէ Կելիշինի կրճէն յանկարծական յարձակմամբ գրաւած: Այս վերջինս կը հաստատուի Սարգոնի նորագոյն տեղեկութենէն, զոր զեղեցիկ կերպով հրատարակած է Thureau-Dangin հետեւեալ տիտղոսին տակ Une Relation de la huitième campagne de Sargon, Paris 1912: Thureau-D. իւր այս գործին մէջ կը ջանայ միանգամայն այն ուղին որոշել, զոր Սարգոն իր արշաւանքին ժամանակ կտրած է, եւ հետեւեալ ուղղութեամբ եղած կը համարի Սարգոնի արշաւանքը Tābriz-Sufian-Marand-Choi-Kotur-Serai. Լեման-Շ. մինչեւ այս տեղ համաձայն է հրատարակչին, բայց ասկից սկսեալ կը մերժէ անոր այն կարծիքը, որուն համեմատ Ուրարտուի ստորոտն եւ Նայիրի աշխարհին սահմանակից Uaiais կամ Uaisi երկիրը Բաղէշի կողմերը կը համարի, եւ այս մեկնութեան համեմատ կը զնէ Սարգոնի վերադարձը Վանէն դէպի հիւսիս երկրի, ասկից Բզնունեաց ծովու հիւսիսային արեւմտեան եզերքէն Uaiais = Բաղէշ եւ ապա այս տեղէն Söört եւ յետոյ Բոհտան-սուն ի վեր Մոկաց եւ Շառախի վրայէն Մերվանէ-Կոչանէս եւ ասկից Nihailtschai-հովտէն Giawar կամ Gewer-Մուծածիր: Այսու Gewer Մուծածիրի կենդրոնը՝ եւ Մուծածիր մայրաքաղաքը Dizāի քովերը կը համարի, իսկ Կելիշին եւ Կելիդեաւոր Մուծածիրի սահմանաձայրը եւ այդ կոթողներն իբր սահմանաքարեր կը նկատէ:

Այս ուղին, զոր Thur. կը զնէ, ըստ Լեման-Հաուպտի անկարելի է, որովհետեւ թէ՛ Սարգոնի տեղեկութեանց կը հակառակի եւ թէ՛ աշխարհագրական յարաբերութեանց չի համապատասխաներ: Bitlisէն — Söört բանակի համար ճամբայ գոյութիւն չունի: Բաց աստի Söörtէն Մերվանէ-Մոկա այնպէս դժուարանցանելի ճամբան մըն է, որ անկարելի է, թէ Սարգոն ասկէ անցած ըլլայ եւ

անյիշատակ թողուցած: Վերջապէս Uasi Uaiais Սարգոնի տեղեկութեան համեմատ Ուրարտուի եւ Խուրուշկիայի մէջտեղ կը գտնուի, իսկ Խուրուշկիան անհնար է մինչեւ Bitlis երկարաձգել, որովհետեւ առ հասարակ ընդունուած է եւ M. Streck ալ կը հաստատէ՝ «Սաչափն ապահով է թէ հիւսիսային սահմանը մինչեւ Բոհտան-սու կամ մինչեւ Վանայ լճին հարաւայինը եղբրքէք հասնէր»։ (ԱՄ. Ծ. Հայաստան-Քրդաստան, էջ 116)։ Ըստ այսմ, կը հետեւցնէ Հեղինակն, անկարելի է Uaiais Բաղէշի հետ նոյնացնել, եւ կ'առաջարկէ ինքը Բաշկալան, որուն դիրքն ու ամրութիւնն ըստ ամենայնի Յարգոնի նկարագրութեան կը համապատասխանեն։ Սանտալճեան Uaiais կը նոյնացնէ Վիտահոտի հետ «Celle-ci devait être, au moyen âge, la bourgade de Vitahot, située à l'ouest-nord-ouest du lac Kapoutan»։ (Hist. de l'Arménie I, p. 225)։

Սանտալճեանի այս նոյնացումը շատ հաւանական չի թուիր, այլ թէ՛ Սարգոնի արշաւանքին ընթացքը, որ Վանէն վերադարձին առաջին երկիրը կ'ըլլայ Uaiais եւ թէ մանաւանդ Ուրդանայի նամակին մէկ թանկագին տեղեկութիւնն ի նպաստ Լեման-Հաուպտի կարծիքին են։ Ուրդանայ կը յիշէ ի մէջ այլոց, թէ Շահապետ քաղաքին (Uasi) Ուասեայ, շահապետ երկրին Ուկայ (Uka-a-ai եկին, աղօթս ի տան աստուծոյ արարին։ Արքայն գալոց է, նա յՈւասի է։ (Thureau-D. Une Relation XIII եւ Սանտ. ՀԱ. 1913, 402—403)։ Այս տեղիքը ցոյց կու տայ թէ Uasi կամ Uaiais եւ Uka-a-a իրարու սահմանակից երկիրներ էին, արդ ըստ իս «Ukâa»-ն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մեր պատմագրաց Ակէ գաւառանունը, (ուսկից Ակէացիք) Ս=Աի փոփոխութեան օրինակ՝ Ուրարտու=Արարատ, իսկ վերջին երկար «a»-ն դժուարութիւն չի յարուցաներ։ Եւ որովհետեւ Հիւրճմանէն (Հին Հայոց տեղւոյ անունները ԱՄ., ԾԳ.) գիտենք թէ Ակէ գաւառը Լինչի քարտէսին այսօրուան Shivelanի տեղը կը բռնէր, Բաշկալայի ճիշդ հարաւը, Մեծ Զաբի արեւմտեան կողմը, ուրեմն մեր այս Uka-a=Ակէ նոյնացումէն ինքնին կը հետեւի, թէ Uaiais պէտք է Վանի եւ Ակէի մէջ գնել, այսինքն Բաշկալայի գոլցէ նաեւ Հայոց ճոր գաւառին տեղը։ Այս մեկնութենէն միանգամայն կարելի է իրապէս Լեման-Հ.ի հետ հաստատել թէ Thureau-ի գծած ուղին սխալ է. ուստի պէտք է Հեղինակիս մեկնու-

թեան համեմատ հաւանաբար ընդունել, թէ Սարգոնի չուն տեղի ունեցած է Վան-Բաշկալա-Ուրմիա եւ ապա Կելիշինի վրայէն Մուծածիր, այնպէս որ այսու պէտք է ըստ երեւութին ժխտել Thureau-D.ի Մուծածիր = Dizâhi նոյնութիւնը եւ վերստին հաստատել, թէ Մուծածիր Կելիշինի եւ Կելի-գեաւուրի Կոթողներուն մերձաւոր տեղ մը կը գտնուէր։ (325)։

Ինչէն կարող կ'ըլլայ Սարգոն մինչեւ Ուրարտուի սիրտն յառաջանալ, հակառակ անոր որ Ռուսաս այնչափ հզօր էր։ Այս առեղծուածը Լեման-Հաուպտ 1902ին կոահելով ուզած էր Կիմերացոց արշաւանքով մեկնել, այժմ Thureau-Dangin նորագոյն աղբիւրներու շնորհիւ, անկախ Լեման-Հ.է դայս կ'ապացուցանէ։ (Une Relation, XIII—XIV)։ Կիմերացոց արշաւանքն, ինչպէս կ'ըսէ Լ., տեղի ունեցած պիտի ըլլայ Կաւկասի վրայէն Հայաստան 715/4ին, որոնց դէմ Ռուսաս կ'ելլէ եւ չարաչար կը յաղթուի։ Սարգոն այս առիթէն օգտուելով կ'արշաւէ Ուրարտու, ըստ երեւութին առանց մեծ յաջողութեան մը, որովհետեւ միայն Մուծածիր կարող կ'ըլլայ Ասորեստանի հետ միացնել եւ նոյն քաղաքին Խալդիս եւ Բաղարտու Ռուսասի աստուածները գերել։ Ասորական աղբիւրներու այն տեղեկութիւնը, որուն համաձայն իրը թէ այս Խալդիսի գերութիւնը լսելով է, որ Ռուսաս անձնասպան եղած է, ընդունելի չի թուիր, այլ բուն պատճառն ինքնասպանութեան, եթէ երբեք տեղի ունեցած է, Կիմերացոց արշաւանքը գլխաւորաբար համարուելու է, եւ երկրորդաբար Սարգոնինը։ Իսկ թէ իսկապէս ինչ վախճան ունեցած է Ռուսաս, Thur.-D.ի հրատարակած Սարգոնի տեղեկութեան համեմատ՝ Ռուսաս «ցաւոց մէջ եղող կնոջ մը պէս անկողին ինկաւ եւ կերակուր եւ ըմպելի զացաւ ինքն իրեն եւ անբուժելի հիւանդութիւն քերաւ վրան»։ (Անդ. 27)։

Ասկից յայտնի կը տեսնուի թէ անբուժելի ախտն ինքնակամ ընտրուած է, եւ համազօր ինքնասպանութեան միջոցներու տարբերութեամբ. թէ վերջը սուրն ալ գործ ունեցած է, կարելի չէ որոշ բան մ'ըսել։ Բայց ամէն պարագային պէտք է ընդունիլ, որ առասպելի հետ գործ չունինք, որովհետեւ հաղորդուածը ժամանակակից տեղեկութիւն մըն է (էջ 330)։

Իսկ Ռուսասի ծագման նկատմամբ Thureau-D. յեցած վերն արդէն յիշուած «իմ եր-

կու մոռցնեմունս եւ կառապանիս շնորհիւ
 ձեռքերս Ուրարտուն գրաւեցին», *գրութեան*
եւ Սարգոնի հետեւեալ տեղիքին վրայ՝ թէ
 Սրբու Ուրաշի (Ռուսաի) հօրեմական ֆա-
 դափին եւ *Ri-i-a-ar* Սարդուրի ֆադափին վրայ
 ֆալեցի, անոր շրջակայքը 7 ֆադափներ
 կային, ուր կը բնակէին անոր եղբայրները,
 որ իրեն արեմակից էին, եւ որոնք
 լաւ պաշտպանուած էին, այս ֆադափ-
 ները կործանեցի եւ գետնի հաւասար ըրի
 (Անդ էջ 115), *կը հետեւցնէ թէ Ռուսաս նոր*
հարստութեան մը հիմնադիր է եւ որդի
Erimenar: (Անդ XVIII—XIX) *Լեման-Հաուպտ*
թէ եւ կը ջանայ ցուցնել թէ այդ տեղիքներէն
բացարձակ կերպով չենք բռնադատուիր
զՌուսաս Մենուասեան հարստութենէն ջըն-
ջելու, սակայն իւր գրքին դիտողութեանց 46
ծանօթութենէն, զոր գրեթէ 10 տարի յետոյ
գրած է, կը տեսնուի թէ մէտ է Thur.ի կար-
ծիքն ընդունելու, երբ կ'ըսէ Rusas I. schwer-
 lich Sohn Sardurs III., sondern eines gleich-
 namigen Mitgliedes einer Nebenlinie (An-
 merk., էջ 1, Թ. 46):

Thur. ի մեկնութիւնն աւելի հաւանական
 եւ ընդունելի կը դառնայ կարծեմ, եթէ ըն-
 դունինք որ ճիշդ է այն կարծիքը, եւ սխալ
 համարելու ալ մեծ կուտան մը չունինք,
 որ Ռչտունեաց եւ Մանաւազեանց երկու
 հին հայ նախարարութեանց ծագումն
 ուրարտական կը համարի, մին՝ Ռչտունիք,
 սերունդ Ռուչասի եւ միւսն Մանաւազեանք
 ծագած Մենուասէ: (Հմմտ. Տաշեան, Ու-
 սումն դասական. 369, Սանտալճեան JC.
 413:)

ԻԸ. գլ. 346—450. Տոպզաւէի կոթողին
 ուսումնասիրութեամբ զբաղած Ժամանակ
 Բեւլք Վանէն հեռագրով կը կոչուի իւր վրայ
 յարձակման խնդրոյն մասին եւ ասով կը
 ստիպուին իրարմէ բաժնուիլ: Բեւլք դէպի
 Վան, իսկ Լեման-Հաուպտ Ջաբի վրայէն
 վերստին Մուսուլ կը դառնայ, բնական է
 կոթողին ուսումնասիրութիւնը վերջացնելէ
 յետոյ: Մուսուլէն կը մեկնի Հայաստան Տի-
 գրիսի հովիտն ի վեր քայլ առ քայլ հետեւե-
 լով Բիւրճնց նահանջին. եւ կը հասնի Ջախոյ
 լեռներու ստորոտը գտնուող Ջա(ա)ֆարան
 աւերակ քաղաքը, որուն՝ Մայաֆարկինի հետ
 թէ՛ դիրքին եւ թէ՛ ճարտարապետութեան
 ոճին կողմանէ ունեցած նմանութենէն դա-
 տելով, Տիգրան Մեծէն հիմնուած կը հա-

մարի: Ջաֆարանէ դէպի Բաբել-Միդիատ-
 Մայաֆարկին-Լիջէ ըրած ուղեւորութեան
 մասին արդէն Ա. հատորին մէջ խօսած ըլլա-
 լով (էջ 367—500), այս վերջին 391—450
 էջերը կ'օգտագործէ իւր առաջին հատորին
 մէջ յայտնած զանազան կարծիքները —
 Նիւրկերտ = Տիգրանակերտի նոյնութիւնը,
 յունական արձանագրութեան Պապի ըլլալը,
 Բոչատի քանդակին մեկնութիւնն եւն — նոր
 խուզարկութեանց եւ քննութեանց չնորհիւ
 մասամբ ուղղելու եւ աւելի եւս ամրա-
 պնդելու, որոնց մասին մտադիր ենք առան-
 ձին յօդուածով խօսելու:

Հ. Պ. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

CAROLUS CLEMEN: Fontes historia religionis aegyptia-
 cae (Pars V). Collegit Theodorus Hopfner. Bon-
 nae in aed. A. Marci et E. Weber, 1925, էջը
 709—932.

Առաջիկայ հատորը եգիպտական կրօնի
 աղբիւրներուն վերջին մասը կը կազմէ: ՀԱ. Ի
 ընթերցողներուն արդէն ծանօթ է նախորդ հա-
 տորին բովանդակութիւնը (ՀԱ. 1925, Սեպտ.-
 Հոկտ., էջ 512). իսկ այս հատորն անով մա-
 նաւանդ աւելի կարեւոր է, որ 390 հեղինակ-
 ներէ — յոյն եւ լատին — քաղուած տեղիք-
 ներու մանրամասն ցանկումը, այսինքն նիւթե-
 րու եւ անուններու այբբենական ամփոփոյքը
 կ'ընծայէ, մանր նախադասութիւններու մէջ
 կրկնելով հատուածներու բովանդակութիւնը
 եւ իւրաքանչիւր նախադասութեան կից՝ նշա-
 նակելով նաեւ իջահամարները:

Հատորիս մէջ հեղինակներու շարքը կը
 բանայ Johannes Malas (sub Justiniano scrip-
 sit) ու կը փակէ Censorinus (anno 238 p.
 Chr. n. scripsit):

Գերմանական աշխատասիրութեան յատ-
 կանշականն եղող մանրախոյզ ճշգրտութիւնն
 այս գրութեան մէջ ստուգիւ զգալի է:

Այս մատենաշարը պիտի ճոխանայ տա-
 կաւ՝ բարեւական, կեղտական, հնդկական ու
 սլաւական կրօններու հայող յոյն եւ լատին
 աղբիւրներու հրատարակութեամբ:

Հ. Ս. Ե.

